

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 371(477.62-2=14«1864/1917»)(045)

С.С. Арабаджи

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС В ЗЕМСЬКИХ ПОЧАТКОВИХ ШКОЛАХ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ

Стаття присвячена розгляду перебігу навчального процесу в земських початкових закладах освіти в Маріупольському повіті у II пол. XIX – на початку XX ст. Надана інформація щодо терміну навчання в школах, аналізуються причини пропусків занять учнями. З'ясовані предмети та тижневе навантаження школярів, основні заняття на перервах, причини та види покарань.

Ключові слова: земські школи, навчальний процес, Маріупольський повіт, шкільна програма.

До середини XIX ст. в Російській імперії не існувало чіткої системи народної освіти. Проведення шкільної реформи 1864 р. та прийняття «Положення про початкові народні училища» від 25 травня 1874 р. визначили основні напрями розвитку шкільного будівництва: було виділено кілька типів шкіл та визначено їх приналежність до різних відомств. Провідне місце в структурі освіти було визначено земським навчальним закладам.

Відомо, що по мірі проходження шкільної програми відбувається не тільки збільшення обсягу знань, а й зрушення в нормах, звичках, смаках, що регулюють повсякденну поведінку людини. Від того, як організовано навчальний процес, багато в чому залежить якість здобутих знань учнями тому, обрана для дослідження тема вирізняється значною актуальністю.

На сьогоднішній день в історіографії тема організації навчального процесу висвітлена фрагментарно. Тому необхідно звернутися до загальної історіографії історії розвитку земських початкових закладів, яка є досить багатою та різноманітною. Дослідженню діяльності земств присвятили свої праці ще їх сучасники. У своїх працях вони доводили ефективність освітньої діяльності земств, відобразили деякі аспекти навчального процесу тощо [17].

Для радянської історіографії було характерним дослідження діяльності земств у галузі початкової освіти на загальноросійському рівні. Однак слід виділити ґрунтовну працю з історії народного просвітництва В. Борисенка, в якій автор всебічно дослідив становлення та розвиток початкової освіти в Україні протягом 60-90-х рр. XIX ст. [12].

Характеризуючи стан наукової розробки теми, необхідно відзначити, що зі здобуттям Україною незалежності, проблематика розвитку земської освіти активно почала розроблятися й в регіональному вимірі. Наразі можна виділити певну кількість праць з історії становлення земської освіти в Маріупольському повіті, в яких автори тим чи іншим чином торкалися навчального процесу в початкових школах. Значний науковий інтерес становлять праці Л. Лихачової та С. Нестерцової, в яких висвітлено, середньостатистичний термін навчання учнів в земських школах повіту, тижневе навчальне навантаження, що було у школярів тощо [18].

Дослідженням розвитку народної освіти в Маріупольському повіті і окремо в грецьких селах займалися А. Гедьо [13; 14], Л. Якубова [30], Н. Бацак [11], С. Арабаджи [9;

10], О. Сараєва [28], Г. Чупілко [29], тощо. У цілому ж в історіографії проблематика побудови навчального процесу в земських школах жодного разу не була виділена в окрему тему наукового дослідження. Необхідність комплексного вивчення цієї теми й стало мотиваційним чинником дослідження.

Джерельна база розвідки базується на актових, діловодних, описово-статистичних джерелах, матеріалах періодичної преси та особового походження. Діловодна документація репрезентована звітами та журналами засідань Маріупольської повітової земської управи.

Враховуючи недостатню вивченість проблеми, мета статті – висвітлити перебіг навчального процесу в земських початкових школах Маріупольського повіту у другій половині XIX – на початку XX ст. Мета передбачає розв'язання наступних дослідницьких завдань: визначити тривалість навчального року, вік учнів та норму кількості школярів в класах, перерахувати предмети та посібники по яким навчалися діти, проаналізувати причини пропусків занять та покарань учнів, з'ясувати причини вибування дітей зі шкіл протягом навчального року тощо.

На початку становлення земської освіти в Маріупольському повіті навчальний процес не представляв чіткої впорядкованої системи. В результаті обстеження земських шкіл училищною радою в 1874 р. було з'ясовано, що в одних початкових закладах навчальний рік починався з першого серпня, в інших з першого листопада. Припинялися заняття за особистим рішенням вчителів, в одних училищах на початку березня, в інших – у червні [22, с. 113]. Оскільки часто діти навчалися впродовж тільки чотирьох місяців, в 1906 р. земська управа рекомендувала ввести термін навчання в початкових школах з першого вересня по десяте травня [3].

Учні приймалися до навчального закладу протягом усього навчального року [22, с. 113]. При вступі до навчального закладу документи на дитину від батьків не вимагалися. Діти приймалися з 9-річного віку, але дана вимога не завжди дотримувалася. Наприклад, в 1885/1886 навчальному році 8-річки були допущені до навчання в дев'яти школах повіту. Загальне число 8-річних учнів та учениць становило 70 осіб, що ледь складало 1,1% від усієї кількості учнів у повіті [20, с. 34].

Майже всі 8-річні учні навчалися в школах, розташованих в російських селищах, де злидні змушували батьків рано залучати дітей до селянської праці. Тому в цих селищах було звичайним явищем те, що число учнів щороку зменшувалося майже на половину. Це відбувалось внаслідок того, що батьки, не дочекавшись іспитів, ранньою весною забирали дітей для польових робіт або віддавали в найми. У німецьких поселеннях спостерігалася зворотна ситуація: діти вступали до школи не раніше 11 років, а учні до 13 років становили меншість в навчальних закладах. В грецьких селах школи відвідували діти різного віку, але учні 14-15 років становили більшість [20, с. 34].

Відповідно до встановленої норми, один вчитель міг навчати не більше 60 учнів. Першого помічника наймали у випадку, коли кількість учнів складала 90 осіб, а наступних – у разі збільшення кількості школярів до 60 на кожного помічника [2]. Спираючись на санітарно-гігієнічні вимоги, встановлені Резенталем та Ерісманом, в одній класній кімнаті одночасно могло навчатися не більше 50 та 60 учнів відповідно. Згідно обстеженню, проведеному санітарно-епідемічним лікарем Б. Гуревичем в 1902/1903 навчальному році, в 50% шкіл повіту дійсна кількість школярів перевищувала допустимий максимум в 60 учнів в класі, в 15% – кількість становила 50-60 осіб, в інших закладах освіти число учнів складало менше 50 в класних кімнатах [27, с. 29].

Згідно з «Положенням про початкові народні училища» 1874 р., в селах і містах, де не було можливості мати окремі чоловічі та жіночі училища, діти обох статей могли навчатися в одному і тому ж навчальному закладі, але тільки з тією умовою, щоб в таких змішаних училищах дівчинки були не старші дванадцяти років [25, с. 25] та сиділи в класах на різних

лавах. В Маріупольському повіті функціонували в основному змішані училища, тільки в 1881 р. в с. Мангуш зі змішаного навчального закладу виокремилась жіноча школа [23, с. 61]. Незважаючи на вимоги, в школах Маріупольського повіту дівчатка старше 12 років навчалися разом з хлопцями.

В однокласних земських навчальних закладах, що були розташовані в українських, російських та німецьких селищах був встановлений трирічний термін навчання. Тільки в грецьких населених пунктах цей термін було збільшено до чотирьох років, оскільки, поступаючи до школи, діти греків зовсім не розуміли російської мови і у перший рік навчання оволодівали нею [20, с. 75]. Але в середньому тривалість перебування в школі для хлопчиків дорівнювала 2,4 роки, а для дівчаток приблизно 2 роки. Причиною такого нетривалого перебування в школі дівчаток можна вважати той погляд населення повіту, згідно з яким, дівчинці досить було вміти читати з одного боку, а з іншого, що їй не треба закінчувати школу, оскільки їй не потрібне свідоцтво про закінчення школи, яке давало хлопчикам згодом пільгу по відбуттю військової повинності [10, с. 153].

Навчання в усіх школах велося російською мовою. Земські школи давали своїм вихованцям елементарну освіту. До кінця XIX ст. законами Російської імперії зміст навчання в них визначався лише в найзагальніших рисах. Тільки 7 лютого 1897 р. були введені «Примерные программы предметов, преподаваемых в народных училищах ведомства Министерства народного просвещения», які більш детально визначали коло досліджуваних дисциплін, передбачаючи наступні навчальні предмети: закон божий, церковнослов'янська грамота, російська мова, чистописання, арифметика [18, с. 65]. Як згадував І. Стріонов, крім названих дисциплін в школі йому викладали ще географію та історію Росії [16, с. 71].

На уроках російської мови діти займалися по наступних навчальних посібниках: «Родное слово» Ушинського, «Первая книга для чтения» Паульсона, «Наш друг» Корфа, «Сборник скорописи» Золотова тощо. Арифметику вивчали спираючись на посібник «Методика арифметика» Євтушевського та розв'язували приклади з «Задачників» Томаса, Паульсона та Євтушевського [24, с. 38].

В 1906 р. члени Маріупольської земської управи дійшли до висновку, що в початкових закладах освіти необхідно звести до мінімуму викладання церковнослов'янської мови, на їх думку, дітям було достатньо навчитися читати тексти на цій мові. Натомість пропонували почати викладати «право и мораль» [3].

Проблемою впровадження фізичної культури в навчальний процес управа займалася з самого початку розвитку земської освіти в повіті. Оскільки на початковому етапі коштів постійно не вистачало, земське зібрання пропонувало вчителям займатися з учнями пасивною гімнастикою, яка не потребувала жодних витрат на спорядження, виключала можливість нещасних випадків та сприяла зміцненню дитячого організму [4].

З 1889 р. в початкових закладах Маріупольського повіту почали викладати військову гімнастику. Вважалось, що гімнастика має важливе виховне значення, сприяє розвитку кмітливості та дисципліни. Не маючи практичного досвіду у викладанні предмету, управою було прийнято рішення ввести гімнастику спочатку тільки в десяти школах [6]. Викладали її відставні унтер-офіцери. На початку осені діти займалися гімнастикою на шкільних подвір'ях, а з настанням холодів – в класах. Ці заняття проводилися або на великій перерві (якщо діти не йшли додому обідати) або після уроків. Навіть на початку XX ст. практично в усіх школах спеціальне обладнання для занять гімнастикою було відсутнє [27, с. 65].

В середині 80-х рр. XIX ст. у школах повіту набуло широкого поширення влаштування церковно-шкільних хорів. У частині з них викладався нотний спів, в решті співали «на слух» [20, с. 42]. Крім основних предметів, школярі займалися малюванням, садівництвом та городництвом.

У школу діти ходили до восьмої години ранку, а додому поверталися у три-чотири години дня. У всіх школах, вранці, перед початком занять, всі учні і вчитель, зверталися обличчям до ікони і, стоячи, молилися, хрестячись на ікону, а один з учнів читав молитву «Отче наш» напам'ять [16, с. 72]. Щодня в учнів було по шість уроків, лише у першому відділенні було по 4-5 уроків. Тривалість одного заняття в більшості шкіл дорівнювалась годині, перерва тривала від 5 до 15 хвилин, а велика перерва від 40 хвилин до півтори години.

Залежно від погоди, учні проводили перерви в класах, коридорі або на дворі. Переважно діти грали в кішки і мишки, в м'яч, кремушки, сніжки, городки. В Василівській та Павлівській земських школах на перервах діти практикували боротьбу. Тільки в деяких школах вчителі спостерігали за дітьми під час перерв, у решті учні були надані самі собі. В окремих школах діти не грали на перервах, крім того у них були відсутні заняття гімнастикою, в результаті вони були змушені цілий день знаходитися в задушливій і заповишеной класній кімнаті, що вкрай негативно позначалося на їх здоров'ї та успіхах в навчанні [27, с. 65].

У половині шкіл дітям задавалися уроки додому. Просидівши в школі з восьми ранку до трьох-чотирьох годин дня, дітям доводилося готувати уроки вдома при вкрай тьмяному і недостатньому вечірньому освітленні, майже в напівтемряві, яка панувала в більшості селянських будинків ввечерами [10, с. 153].

Для фізично слабких дітей у більшості початкових закладів освіти Маріупольського повіту існували пільги: в одних школах їх звільняли від гімнастики, в інших – від занять садівництвом і городництвом та від співу, в третіх – їх раніше відпускали додому, в четвертих – до них пред'являлися занижені вимоги або були не так суворі за невиконане домашнє завдання [27, с. 61].

Діти звільнялися від занять в наступні дні: з 23 грудня по 6 січня, в четвер, п'ятницю і суботу сирного тижня, на протязі всієї пристрасної седмиці, що призначалася на говіння, в дванадцяті свята і в храмове свято, у день тезоіменитства і народжень Государя Імператора, Государині Імператриці, Спадкоємця Цесаревича і Цесарівни, в дні сходження на престол і коронації [10, с. 152]. Зимові і весняні канікули продовжувалися в середньому по два тижні. Якщо до всіх цих тривалих перерв в учбових заняттях додати дні, пропущені учнями по тих або інших причинах, то побачимо, що навчальний рік в початкових земських школах був дуже короткий. В середньому він становив не більше півроку [20, с. 35].

У випадку масового розповсюдження інфекційних захворювань серед учнів або спалаху епідемій в селах, для того, щоб зупинити поширення інфекції серед дітей, в школах тимчасово припиняли заняття [5]. Це був свого роду карантинний захід. Маріупольське повітове земство розуміло, що подібні заходи будуть мати незначну ефективність, допоки санітарно-гігієнічна культура місцевих мешканців буде знаходитись на низькому рівні. Тому, члени земської управи вважали за необхідне, щоб вчителі навчали дітей основам особистої гігієни та намагалися зробити так, аби навчальні заклади стали для учнів не тільки центрами розповсюдження знань та писемності, а й центрами просвітницької роботи. Земські лікарі вимагали встановити у початкових школах рукомийники з милом та рушниками [27, с. 69]. Саме в цьому заході вони бачили перший крок у боротьбі з неохайністю учнів.

Діти досить часто пропускали заняття. Одними з головних причин пропусків були нестача теплового одягу та взуття, віддаленість житла учня від школи, хуртовини і бездоріжжя. Члени Маріупольської управи підкреслювали, що з цими ворогами народної освіти боротьба для земства неможлива з тієї простої причини, що віддаленість житла учня, несприятливі атмосферні явища і непрохідну багнюку в селищах повіту взагалі не можливо усунути [20, с. 35].

Кількість пропущених днів учнями надзвичайно різнилися по відношенню до кожної окремої школі, а в навчальних закладах по відношенню до кожного окремого учня. Так, згідно зі звітом Маріупольського повітового земства, в 1885/1886 навчальному році найменше число навчальних днів пропущених учнями (менше одного дня на кожну дитину) було в Олександрівській, Андріївській, Каранській, Константинопольській школах. Натомість в інших школах пропуски навчального часу були досить великі: в Костянтинівській школі 43 дні на кожного учня, тобто майже 1/4 усього навчального часу, в Ігнатівській – 35 днів, в Нікольській – 30 днів [20, с. 36]. Якщо проаналізувати кількість пропусків у школах за етнічним принципом, то побачимо, що діти практично в однаковій мірі не відвідували заняття і в грецьких, і в російських і в українських селах. В першу чергу це пов'язано в погодними умовами і віддаленістю житла учня від навчального закладу.

Якщо розподілити пропущений навчальний час по місяцям, то виявляється, що менше всього було пропусків у вересні місяці. В жовтні і листопаді кількість пропущених днів збільшувалась вдвічі, це пояснюється настанням більш холодної пори року і відсутністю теплої одягу в учнів. У грудні і січні число пропущених днів ніби зменшувалося, але це було пов'язано з тим, що на ці місяці припадало багато святкових днів. У березні кількість пропусків дуже зростала і складала майже четверту частину всіх пропущених днів протягом року. Це можна пояснити настанням весняних польових робіт, коли родини, через побутові, економічні та інші умови, прагнули використати будь-яку можливу робочу силу, для чого забирали зі шкіл і хлопчиків, і дівчаток, які в основному пасли птицю та худобу [10, с. 152].

Інша важлива проблема полягала в тому, що значна кількість учнів вибувала протягом навчального року. Причини внаслідок яких учні залишали школи у своїй більшості збігалися з причинами пропусків занять у школі. Особливо масово діти залишали початкову школу у неврожайні або відзначені іншими лихами роки [20, с. 36]. Також слід зазначити, що в деяких школах неабиякий вплив на несправне відвідування школи і залишення її учнями чинили недружні відносини між сільською громадою та учителем, прикладом можуть слугувати Старокримська та Федорівська школи, в яких протягом 1885/1886 навчального року вибуло 63% і 61% учнів відповідно [20, с. 37].

Карали дітей практично у всіх початкових школах. Протягом року карали досить значну частину учнів: від 10-25% до більшості чи навіть 100% дітей як, наприклад, в Темрюцькій земській школі [27, с. 62]. Причинами, через які до дітей застосовувалися покарання, найчастіше були пустощі, неслухняність, порушення шкільної дисципліни, неухвага, непідготовлене домашнє завдання. Часто першопрчиною неуважності учнів були перевтома, недостатнє харчування або хворобливий стан дитини. Покарання були всілякі: від вимови наодинці до виключення зі школи. Найчастіше ж учні каралися стоянням у кутку або за партою від п'ятнадцяти хвилин до однієї години, їх залишали після уроків від 30 хвилин до години, змушували стояти навколішки.

Як згадував І. Стріонов, в його дитячі роки в школах існувала «палочная дисципліна», тобто вчителям дозволялося бити учнів за порушення дисципліни і за невиконане домашнє завдання. Скаржитися батькам на вчителя заборонялося, оскільки за це дитина отримувала додаткове побиття від батьків [16, с. 71]. Переважно вчителі та священнослужителі, які викладали Закон Божий, били дітей палицями по спині, руках і щоках.

В 1904 р. управа прийняла рішення щодо організації шкільних екскурсій. Згідно вироблених основних положень, після розгляду прохань від навчальних закладів, наданих програм екскурсій та кошторису витрат, земство виділяло частину коштів, які, в основному, покривали проїзд екскурсантів. Залишок суми покривався за рахунок пожертв, коштів сільських громад або батьків учнів [7]. Але бували випадки, коли керівники навчальних закладів власними зусиллями влаштовували учням екскурсії. Наприклад, в 1912 р., завідувачий школою в с. Карань, вчителі та місцеві активісти зіграли два благодійні

спектаклі, а зібрані кошти (у розмірі 80 руб.) віддали для проведення екскурсій в Славянськ та Святі Гори групі учнів з вчителями. Ось як описує цю подорож місцева газета «Мариупольская жизнь»: «...Славянск своим курортом, театрами, синематографами, заводами, осмотр которых был вполне доступен экскурсантам, произвел на сельскую учащуюся молодежь как нельзя лучшее и приятное впечатление. Восторг детей был еще более усилен, когда они попали в Св. Горы. Наблюдая новые условия жизни и живые картины природы, далеко отличающ. от наших лишенных всякой растительности местностей, дети получили здесь полный отдых и наслаждение. Веселые, жизнерадостные, полные чистого восторга юные экскурсанты воротились домой» [8, с. 2].

В кінці кожного навчального року, зазвичай в квітні і травні, учні здавали іспити. Але багато дітей в цей час уже переставали відвідувати школи, оскільки, починаючи з березня місяця, батьки залучали своїх дітей до польових робіт. Переважно учні з багатодітних та бідних родин не з'являлися на підсумковий річний контроль знань, бо в основному наймалися на роботу на час польового сезону до інших господарів [15, с. 180].

По закінченню школи діти здавали іспити з кожного предмета. Іспити приймали законовчитель та вчитель. Учні, які не склали іспит з першого разу, допускалися до нього вдруге, але тільки через рік і з умовою, що цілий рік вони будуть відвідувати школу. Екзаменатори самостійно обирали запитання для іспитів. Кожного учня члени екзаменаційної комісії оцінювали в своєму списку відповідним балом знання з кожного предмета. Після здачі учнями іспитів підраховувався і виводився середній бал. Оцінки виставляли цифрами за п'ятибальною шкалою. Свідоцтво про закінчення школи отримували тільки ті діти, які здали іспити з усіх предметів на бал не нижче трійки [26, с. 135]. Статистичні відомості, що наведені у звітах повітової управи свідчать, що в середньому тільки 10% учнів щорічно закінчували навчання. Випускників, зазвичай, нагороджували книгами. Так заохочувати школярів запропонував барон Корф ще в 1882 р. [1]

Таким чином, навчальний рік в земських школах тривав приблизно від чотирьох до шістьох місяців. Діти приймалися до школи з 8-9 років. В повіті функціонували переважно змішані початкові навчальні заклади. Не дивлячись на трирічний термін навчання (у грецьких селищах – чотирирічний) середня тривалість перебування в школі дорівнювалась 2-2,4 роки.

Діти були часто змушені пропускати заняття, внаслідок відсутності теплового одягу та взуття, поганих погодних умов та активізації польових робіт. Значну частину дітей вчителі карали, але вони не скаржилися на це батькам, оскільки боялися, що будуть ще раз покарані. Наприкінці кожного навчального року учні здавали екзамени, по результатам яких їх переводили до наступного відділення.

Список використаної літератури

1. [4298. Заслухан доклад члена училищного сонета барона Корфа о мерах к улучшению ведения дела народного образования. 10-11 октября 1882 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 87.

2. [4299. Заслухан доклад члена училищного совета барона Корфа о возможно более справедливом распределении школ по уезду. 11 октября 1882 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 87.

3. [4377. Прочитан доклад управы о реорганизации начальных школ уезда. 15 октября 1896 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 102.

4. [5207. По поводу седьмого пункта доклада комиссии] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 279.
5. [5209. Собранием единогласно принят доклад управы о прекращении занятий в школах во время эпидемий. 10 октября 1899 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 279.
6. [5215. Заслушан доклад управы о введении военной гимнастики в народных школах. 22 октября 1889 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 281.
7. [5219. Доклад управы об организации школьных экскурсий принят собранием. 26 сентября 1904 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 282.
8. Абориген. Корреспонденция / Абориген // Мариупольская жизнь. – 1912. – № 1732. – С. 2.
9. Арабаджи С.С. Материально-техническая база и санитарное состояние земских школ Мариупольского уезда и их влияние на здоровье учащихся (на примере греческих сел конца XIX – начала XX вв.) [Электронный ресурс] / С.С. Арабаджи // Культура и образование. – Ноябрь 2014. – № 11. – Режим доступа: <http://vestnik-rzi.ru/2014/11/2513>
10. Арабаджи С.С. Повсякденність дітей у земських школах грецьких сіл Маріупольського повіту наприкінці XIX – на початку XX ст. / С.С. Арабаджи // Чорноморський літопис. – 2013. – № 7. – С. 150–156.
11. Бацак Н. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII – XIX ст.) / Н. Бацак. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 58 с.
12. Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. / В. Борисенко. – К., 1980. – 155 с.
13. Геде А. Земская политика в области народного образования на Мариупольщине (конца XIX – начала XX вв.) / А. Геде // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 7. – С. 73–77.
14. Геде А. Культурно-освітній розвиток греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – XIX ст.) / А. Геде // Вісник Донецького університету. – 2001. – № 1. – С. 150–158.
15. Доклад уездной управы, Мариупольскому уездному земскому собранию, о сроках ежегодных испытаний в земских народных школах на право получения льготы по отбытию воинской повинности // Сборник докладов и постановлений земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1878 по 1894 год. – Мариуполь: Печатано в Типо-Литографии А.А. Франтова, 1894. – С. 178–184.
16. Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. – К., 2008. – 334 с.
17. Корф Н.А. Земский вопрос о народном образовании / Н.А. Корф. – СПб.: Тип. мин-ва внутр. дел, 1867. – 214 с.
18. Лихачева Л.Б. Земские школы Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX вв. / Л.Б. Лихачева, С.М. Нестерцова // Новые страницы в истории Донбасса. – Кн.1, 1992. – С. 60–67.
19. Лихачева Л.Б. Развитие начальной школы у греков Мариупольщины в конце XIX – начале XX вв. / Л.Б. Лихачева // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції (м. Київ, 29–30 вересня 1993 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1993. – С. 79–80.

20. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1886 год. Очередной сессии Земского собрания 1887 г. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1887. – 488 с.
21. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1895 год. Очередной сессии земского Собрания 1896 года. – Мариуполь: Печатано в Типо-Литографии А.А. Франтова, 1896. – 374 с.
22. Отчет Мариупольской уездной земской управы Мариупольскому уездному земскому собранию, очередной сессии 1875 года. – Мариуполь: Типография Л.А. Залюбовскаго, 1875. – 188 с.
23. Отчет Мариупольской уездной земской управы очередной сессии земского собрания 1882 года. – Мариуполь: Типография А.А. Франтова, 1882. – 230 с.
24. Отчет Мариупольской уездной земской управы очередной сессии земского собрания 1878 года. – Мариуполь: Типография Л.А. Залюбовскаго, 1878. – 109 с.
25. Пругавин А.С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А.С. Пругавин. – СПб, 1898. – 552 с.
26. Романцов В. Старый Крым: история и современность. Историко-этнографическое исследование / В. Романцов, Г. Намегченко, С. Арабаджи. – Мариуполь: ПАО «ММК имени Ильича», 2010. – 328 с.
27. Санитарное описание школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1904. – 274 с.
28. Сараєва О.В. Земства Донбасу у системі владних і суспільних відносин пореформеної доби / О.В. Сараєва. – Маріуполь: ДВНЗ «ПДТУ», 2013. – 341 с.
29. Чупілко Г.Р. Шкільництво в грецьких поселеннях ХІХ – на початку ХХ століття / Г.Р. Чупілко // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнар. науково-практичної конф. – Маріуполь, 1996. – С. 251–252.
30. Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. – початок 30-х рр. ХХ ст. / Л. Якубова. – К., 1999. – 331 с.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2015 р.

S. Arabadzhy

EDUCATIONAL PROCESS AT ZEMSTVO'S PRIMARY SCHOOLS OF MARIUPOL UYEZD

The article examines the educational process at the primary educational institutions in the second half of the XIXth – the early XXth century. It was determined that the educational process wasn't the accurately ranked system at the early stage of zemstvo's education in Mariupol uyezd. At some primary schools the academic year started on the 1st of September, at others it began on the 1st of November. Classes were ceased according to the personal decision of teachers, at some schools it was in early March, at others it happened in June.

It was determined that pupils were enrolled in school during the entire academic year. Enrollment in an educational establishment didn't oblige the parents to provide the child's documents. They admitted the children over 9 years old though this requirement was variable.

Pupils studied in Russian. They got knowledge of the following academic subjects: Religion, the Russian language, Church Slavonic reading and writing, Chirography, Arithmetic, Geography and History.

In the uyezd there functioned basically mixed primary educational institutions. Despite the three-year period of education (in the Greek villages there was four-year period) the average duration of schooling was 2-2,4 years. The pupils had to skip classes often owing to the lack of warm clothes and footwear, bad weather conditions and agricultural activities. A significant part of pupils was punished by teachers, but children didn't complain of that to their parents as they were afraid of being punished again.

In the end of every academic year pupils were to take examinations upon the results of which they were moved up into the next department. Those pupils who didn't pass an exam after the first try were allowed to make the second attempt but only in a year and on condition that they should attend school during the entire year. The examiners chose test questions by themselves. The statistical data provided in the uyezd council reports point out that on average only 10% of pupils finished their schooling every year.

Key words: *Zemstvo's schools, educational process, Mariupol uyezd, school curriculum.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Романцов В.М., д.і.н, проф.; Задунайський В.В., д.і.н., проф.*

УДК 94(477=14)“16/18”

В.С. Волониць

ГРЕЦЬКЕ КУПЕЦТВО У ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ МАРИУПОЛЯ ХІХ СТ.

В статті доведено, що через нестачу капіталів у мариупольського купецтва та практично повну відсутність торговельного флоту в портовому місті переважали іноземні купці. Торгові фірми з Греції посіли чільне місце у вивозі зерна з азівських портів та відігравали важливу роль у розвитку місцевого судноплавства. Закупівельні ціни на зерно в Маріуполі були вдвічі дешевші, ніж в Одесі. Тому іноземні фірми намагалися зосередити у своїх руках весь механізм посередницької діяльності, що викликало невдоволення з боку мариупольських торговців. Лише на 40-ві рр. ХІХ ст. на міжнародний ринок вийшла невелика частка мариупольських купців-греків – Олександр Хараджаєв, Іван Чебаненко, Ігнатій Гозадинов, Микола Лагофетов.

У 1880-х рр. обсяг хлібної торгівлі помітно зменшився, а замість великих грецьких фірм на перше місце вийшли єврейські торгові дома. Усунуті від експортної торгівлі зерном місцеві греки звернули свої погляди до роздрібної торгівлі, місцевої хлібної торгівлі, операцій із нерухомістю, нетоварної торгівлі (кав'ярні, харчевні, постійні двори).

Ключові слова: *Маріуполь, грецьке купецтво, хлібна торгівля, судноплавство.*

Економічний розвиток більшості українських міст Російської імперії у ХІХ ст. за багатьма показниками суттєво відставав від західноєвропейського рівня. Лише за часів «великих реформ» Олександра ІІ відбулась відмова від феодальних форм господарювання, які стримували темпи економічного розвитку всієї країни. Перетворення, проведені урядом в соціально-економічній сфері, досить швидко позначилися на соціально-економічному розвитку міст, насамперед південних губерній, перетворили їх з невеликих аграрно-ремісничих поселень у промислові і торгові центри. Особливо яскраво ці зміни простежуються у розвитку портових міст Північного Причорномор'я і Приазов'я.

Важливу роль у зовнішньоекономічних відносинах України завжди відіграла морська торгівля. Саме у ХІХ ст. у зовнішній торгівлі відбулися значні якісні і кількісні зміни, які відображали загальний процес розвитку капіталізму в країні, а, як відомо, у капіталістичній економіці вагома роль належить саме зовнішній торгівлі, яка, є важливим показником розвитку внутрішнього ринку, відображає його взаємодію з ринками внутрішніми, а результати експорту й імпорту стають індикаторами всього життя країни, мірилом її незалежності, рівня соціально-економічного розвитку. В цих